

BOHUSLAV BENEŠ

ÚLOHA LITERATURY A FOLKLÓRU V SOUČASNOSTI U BALKÁNSKÝCH
A ZÁPADNÍCH SLOVANŮ

Ve svém příspěvku se omezím na několik teoretických aspektů dané problematiky, protože vyčerpávajícím způsobem zpracovaný materiál by zabral příliš mnoho místa. Problematiku vztahů mezi literaturou a folklórem řešili prozatím většinou jen literární historikové a teoretikové.^{1/} Pohled folkloristy byl obvykle jednoznačně zaměřen na zkoumání jednotlivých projevů ohlasů nebo naopak na některé jevy zlidovění literárního tvaru a na jeho existenci v ústním podání, avšak celkový teoretický základ prozatím nebyl soustavně vytvořen. Přitom úloha lidové slovesnosti v národní literatuře se obecně docerňuje a zvláště v období národního obrození Slovanů je dostatečně prozkoumána.^{2/} Lidová slovesnost měla ve vývoji národní kultury funkci "ponorné řeky" /v 17. a 18. stol. v Čechách a v Lužici/, národně a historicky uvědomovacího činitele /v období turecké nadvlády nad balkánskými Slovan/, integrujícího mezislovanského prvku /v polské a chorvátské literatuře/, a zvláště jasně vynikla její funkce v 19. stol., kdy se jednotlivé slovanské národy úspěšně či méně úspěšně snažily setřást nadvládu nepřátelských režimů. Také po první světové válce, kdy řada slovanských národů získala opět samostatné státní území nebo dokonce svrhla vykořisťovatelský kapitalistický systém, se řada básníků a prozaiků vrací k folklóru a čerpá z něho hrdost na starobylé národní tradice nebo se jej snaží přetvářet v duchu nové ideologie. Tyto moderní projevy nemají z historického hlediska

zdaleka takový význam jako v 19. stol. - protože i nová společenská situace je jiná - a jsou spíše zajímavou záležitostí, zejména pro literárního historika. Po druhé světové válce, kdy se kromě otázek nacionálních řešily i otázky dalšího nastolení socialistického společenského systému, se s folklórem v literatuře setkáváme znova, a to v souvislosti s aplikací některých tezí socialistického realismu.^{3/} Zde se folklorismus, tj. existence a využití jevů lidové tradiční kultury v nepůvodních podmínkách, plněji rozvinul jak v oblasti lidové umělecké tvořivosti, tak i v četných citacích folklóru a někdy i v umělecky ztvárněné literární interpretaci nebo naopak v negativní reakci spisovatelů na folklór.^{4/}

Teoretické zkoumání těchto otázek je u Slovanů po druhé světové válce ovlivněno jednak propracovanou sovětskou marxistickou a strukturalistickou literární vědou a folkloristikou, zvláště od 60. let, jednak řadou dalších pohledů /italská literární věda v jihoslovanských pracích, pokračování Ingardenových výzkumů v Polsku, v Československu poválečné analýzy v duchu Pražského lingvistického kroužku apod./. Velmi kladný vliv měly aplikace výsledků obou velkých sovětských folkloristických diskusí z druhé poloviny padesátých let a současné aplikace lingvistického strukturalismu a sémiotiky, uskutečňované v SSSR, PLR, MLR, SFRJ a BLR. U nás se řešily především problémy versologického charakteru.^{5/} Jako stále citelnější nedostatek se ukazuje neexistence teoreticky propracované poetiky folklóru, protože poslední větší systematické práce zachycují většinou starší stav výzkumů.^{6/} Dlouho se také nebraly v úvahu různé cesty vztahů mezi literaturou a folklórem, existence mezivrstev nebo přechodných struktur a jejich vzájemné ovlivňování. Teprve v poslední době byly učiněny vážné pokusy o soustře-

dění sil odborníků různých profesí k interdisciplinární týmové spolupráci při řešení základních poznatků o místě folklóru v literatuře národa a o úloze národní literatury v lidové slovesnosti.^{7/} Pokusím se obecně nastínit rámcovou problematiku, aniž bych uváděl prozatím konkrétní příklady.

Vztah mezi literaturou a folklórem u jižních a západních Slovanů má, jak jsme viděli, různé historické, metodologické a estetické aspekty. V různých obdobích převažoval vždy víceméně specializovaný autorský zájem o literární využití jednotlivých folklórních žánrů: v období romantismu to byla především píseň /od lyrické přes balady až po jihoslovanskou epiku/, později vyprávění ze života /převážně v realistické literatuře/ až po zájem o jednotlivé žánry nově vznikajících nebo nově přizpůsobovaných folklórních tvarů /od vyprávění ke glose, žertovným epizodám apod./, a to jak v souvislosti s převládající literární školou, tak i s individuálním zájmem příslušného autora.^{8/} Nejrozsáhlejší vědecká pozornost se zatím věnovala vztahům při využívání a přetváření folklóru v literatuře, zatímco opačným pochodem - zlidověním, folklorizací - se v současnosti zabývá jen poměrně málo badatelů snad proto, že zde již nemáme co činit s tradičním folklórem, nýbrž s přechodnými folklórně-literárními tvary, někdy s amatérským a někdy s insitním tvořením na základě zvoleného literárního vzoru.^{9/}

Folkloristický pohled by měl vycházet z funkčního, sémiotického a historickogenetického sledování všech vztahů na cestě od skutečnosti přes autora a výsledek jeho tvoření až k vnímající společnosti. Tyto vztahy se v národní kultuře a literatuře uskutečňují v sémiotické strukturní řadě "skutečnost - ztvárnění skutečnosti - vnímatel", kde výsledkem procesu je literární tvar, předkládaný

čtenáři. Folklórní tvorba však prochází poněkud jinou řadou, a to "skutečnost - tradice - stvárňení skutečnosti - vnímání", v níž je vnímání jednou ze složek tradice, zvláště při vyprávění ve folklórně živém regionu, protože interpretace folklórní skladby se zde uskutečňuje za aktivní spolupráce přihlížejících a naslouchajících. Amatéřský autor pak zaujímá místo někde mezi uvedenými dvěma sémiotickými řadami.^{10/}

Při pokusu o bližší analýzu obou řad zjišťujeme, že sama skutečnost, kterou autoři ztvárňují, je obecně vzato stejná /např. vylíčení základních lidských vlastností a představ, rovina obecně lidských hodnot apod./, ovšem výběr skutečností a hlavně jejich interpretace je rozdílná. Právě mezistupeň "tradice", který je součástí folklórní sémiotické řady, zde hraje významnou úlohu jak při ovlivňování výběru výrazových prostředků, tak i při stanovování jejich významu a dalších sémiotických asociací. Literát - stejně jako folklórní autor nebo interpret - má sice také na zřeteli "svého" čtenáře, ale není s ním v přímém kontaktu a sděluje mu především svou vlastní individuální představu o skutečnosti, tím nabývá jeho komunikace se čtenářem jiné kvality než u amatérských nebo folklórních pisatelů. Obecně lze říci, že zkoumáme-li např. vyprávění jako sémiotický text z hlediska žánru, označují uvedené sémiotické řady výsledek tvůrčího procesu; zkoumáme-li je z hlediska autora, označují směr tohoto procesu, tedy autorský postup při vzniku tvaru. Neustálé porovnávání dosaženého výsledku, tj. informačně /sdělně/ nebo i esteticky zaměřeného tvaru s cestou, kterou ho bylo dosaženo, je zvláště důležité při konfrontaci folklórních ústních postupů a prostředků s literárními, vlastně s písemnými. Zde totiž vzniká zpracovaný výsledek - literární dílo - k němuž

se autor obvykle již nevrací, a které předkládá čtenáři ve fixované formě. Dílo se může folklorizovat při ústním vyprávění "obsahu", čili fabule, a případně znova literárně zachycovat. To vše je neustále živý, neustále probíhající proces, který svým způsobem může ovlivnit i umělce-spisovatele, nebo jehož může spisovatel záměrně použít.

Ústní projev je naproti tomu specifickým druhem komunikace. Z funkčního hlediska vyžaduje přítomnost osoby interpreta, existencí okruhu posluchačů a vypravěčskou příležitost, tedy vesměs složky společenské a kolektivní. Estetický záměr vypravěčův a vlastně i do jisté míry variabilita jeho skladby je určena právě jimi. Literární vyprávění se naproti tomu nemění, změnám podléhá v podstatě jen jeho složka významová, neboť literární dílo se může v různých podmínkách různě interpretovat. Z hlediska sémiotického je ústní projev silně expresivní, emocionální, jeho noanou složkou je zejména signifié; okruh asociací je omezen ať již tradicí, nebo napodobováním známých vypravěčských vzorů; je znakem zábavy často ad hoc, je unikátním projevem, který je "nepřenosný" /na rozdíl od literárního, písmem zafixovaného textu/. Posluchač má možnost zasahovat do vypravěčského procesu tam, kde se vypravuje v malé skupině. Sledování proměn funkcí i proměn sémiotických v historicko-genetickém pohledu umožnilo získat nové poznatky: v soudobé literatuře se neprojevuje jen vliv tradičního folklóru, nýbrž i tzv. současného, nově vzniklého folklóru, např. partyzánských písní a vyprávění nebo vzpomínkového vyprávění starých dělníků a komunistů z doby mezi dvěma válkami a po nich,^{11/} a konečně se v literárním podání objevuje i tvorba souborů lidové umělecké tvorivosti, zvláště z období 50. let, kdy jak u západních, tak i u již-

ních Slovanů převládá oficiální folklorismus.

Moderní literatura jižních a západních Slovanů má k lidové slovesnosti i blízko, i daleko. Její blízkost, jak jsme naznačili výše, vyplývá z literární tradice, jejíž součástí jsou prvky nacionálně obranného i estetického folklorismu: to se zvláště projevuje u Srbů, Makedonců, Bulharů, Lužických Srbů a částečně Slováků, zatímco v chorvátské, slovinšské, české a polské literatuře se blízkost k folklóru projevuje relativně méně - hovoříme samozřejmě v nejobecnějších rysech. Vezmeme-li v úvahu tendenci současné literární tvorby k hovorovosti a bezprostřednosti projevu a častý výskyt neuvozených a vnitřních monologů a dialogů postav, dostaneme se do blízkosti vypravěčského orálního projevu, spočívajícího přirozeně v každé národní literatuře na vlastních folklórních postupech. Neomezíme-li se jen na zkoumání vztahů literárních a folklórních žánrů, nýbrž zahrneme-li do svých zkoumání také prostředky a umělecké postupy, tedy tvůrčí struktury, pak zjistíme, že i v moderní literatuře je ústní projev prais a že ovlivňuje spisovatele, vede jej k napodobení, ohlasu či k přepracování, dnes především z hlediska uměleckých postupů. Literární dílo pak s růstem obecné gramotnosti a díky vysokým nákladům získává lehčeji cestu ke čtenářům, které podněcuje k orálnímu projevu nebo k napodobení ve vlastní pololiterární amatérské nebo insitní tvorbě.^{12/}

Vidíme tedy, že spisovatel vlastní sice jen jeden prostředek, totiž psané slovo, avšak ten se i v moderní současnosti stal nejvýraznějším a nejvlivnějším komunikačním činitelem, jímž se také literatura nejvíce vzdálila folklóru. Amatér sice také píše, ovšem často také sám hovoří - tak např. poloprofesionální vypravěči v souborech, vystupujících na jevišti. Folklórní autor nebo

vypravěč samozřejmě především hovoří, a jen zřídka se dá přimět k písemnému projevu. Tyto rozmanité způsoby komunikace a různé funkční a sémiotické využití takto vzniklých uměleckých tvarů ovlivňují jejich vzájemnou koexistenci, prolínání a využívání, které má právě ve slovanských literaturách významnou úlohu. Západní a jižní Slované přitom procházejí integračními i diferenciacími procesy, jejichž zachycení by mělo být úkolem další mezioborové spolupráce literárních teoretiků, historiků, sociologů kultury a folkloristů.

Poznámky.

- 1/ V uceleném nárysu viz např. F. W o l l m a n , Slovesnost Slovanů, Praha 1929, str. 52-63.
- 2/ Srov. např. F. V o d i č k a , Cesty a cíle obrozenecké literatury, Praha 1958, zvl. str. 203 n.; starší literaturu uvádí Wollman, l.c., str. 237-250. Nověji srov. H. K a p e l u š , Romantyzm i folklor, in: Problemy polskiego romantyzmu, Wrocław 1971, str. 303-328.
- 3/ Otázkami socialistického realismu se podrobně zabývá D. F. Kar-
kov, Genезis socialističeskogo realizma, Moskva 1970. V nové polské poezii např. L. L i g z a , Folklor we współczesnej poezii polskiej , in: Z zagadnień twórczości ludowej. Studia folklorystyczne, Wrocław 1972, str. 95-135.
- 4/ Takto začala např. první sovětská folkloristická diskuse, srov. N. L e o n ě j a v , Volchovanije i šamanstvo, Novyj mir 1953, č. , str. 227-244.
- 5/ Výběrovou bibliografii jsem sestavil pro chystaný sborník referátů ze symposia Folklor a literatura, které se konalo

- 18.- 20.září 1973 v Nitře. Materiály z prostředí jižních Slovanů uvádí M. B o ě k o v i ć - S t u l l i in: Usmena književnost, Zagreb 1971, str. 358-360. Sam hledí i folkloristické materiály z jednání konference o teorii verše ve dnech 1^a.- 20.října 1966 na brněnské filozofické fakultě, viz Teorie verše II, Brno 1968, str. 83n.
- 6/ J. K r z y ž a n o w s k i , Paralele, Warszawa 1961; P.Nedo, Folklorystyka, Poznań 1965; V.E. G u s e v , Estetika folklo-
ra, Leningrad 1967; A. Z i e l i ň s k i , Narodowość i lu-
dowość w literaturze, in: Naród i narodowość w polskiej lite-
raturze i publicystyce lat 1815-1831, Wrocław 1969, str. 191-
244; Ch. V a k a r e l s k i , Beitrag zur bulgarischen volks-
tümlichen Ästhetik, Ethnologia slavica 5, 1974 , str. 119-145.
- 7/ Zmíněné již symposium Folklor a literatura. Částečně se této
tematiky dotýkají některé příspěvky při řešení státního vědec-
kého úkolu VIII-5-10 Vyjadřovací a sdělovací systémy v umění
/Ústav dějin a teorie umění ČSAV v Praze/ a některé příspěvky
ze sborníku Prologomana scénografické encyklopedie, vydávané-
ho do r.1970 Scénografickým ústavem v Praze /od r.1973 20 čís-
sel/.
- 8/ O tom přehledně J. M á c h a l , Slovanaké literatury I-III,
Praha 1922-1929, M.N. S p e r a n s k i j , Russkaja ustnaja
slovesnosť I-II, Moskva 1916-1919, J. V l ě k , Dějiny čes-
ké literatury I-II, Praha 1951.
- 9/ Ucelený systém vzhledem k lidové a zlidovělé písni vytvořil
B. V á c l a v e k , Písemnictví a lidová tradice, Praha 1947,
kde zpracoval řadu textů. Část edice vyšla péčí J.Václavkové
v práci B. V á c l a v e k - R. S m e t a n a , České světské

písňe zlidoválé I, Písňe epické, Praha 1955. Z folkloristického hlediska viz M. B o š k o v í ć - S t u l l i , O řečníci usmenog pripovjedaca, Umjetnost riječi 13, 1969, 4, str. 255-272.

- 10/ Rozvádím zde svou původní rámcovou představu o vztazích mezi folklórem, amatérskou a literární tvorbou, kterou jsem přednesl ve Varšavě v r. 1973 pod názvem Strukturální funkce pololidové literatury u Slovanů v současné době, in: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů /Varšava 1973/, Praha 1973, str. 303-309.
- 11/ Vis např. sborník Padesát vítězných let, Brno 1973, příspěvek V. V Á l k a Vzpomínky na založení a boje KSČ a jejich místo v české memoárové literatuře, str. 113-121 a B. B e - n e š e , Lidová vzpomínka ve vyprávění o událostech dvacátých let a její folkloristické aspekty, str. 109-112.
- 12/ V poslední době se těmito otázkami zvláště zabývala M. B o š k o v í ć - S t u l l i , Usmena književnost u sklopu povijesti hrvatske književnosti, in: Usmena književnost, Zagreb 1971, str. 31-58; B. N i č e v , T. T o d o - r o v , N. N i k o l o v , I. K o j n a k o v a další, in: Problemi na bėlgarskija folklor, Sofija 1972, str. 89 - 94, 235-242, 261-272, 333-344.

Die Beziehung zwischen der Folklore und der Literatur wurde vor allem als literarische Bearbeitung der einzelnen Gattungen und Genres der traditionellen Volksdichtung angesehen. Es gibt jedoch auch noch Bearbeitungen der zeitgenössischen, neu

entstandenen Folklore, wie z.B. der Partisanendichtung nach dem zweiten Weltkrieg, der Memorata und Fabulate in der Memoarenliteratur usw. Im Gegenteil aber auch die Werke der Nationalliteratur, am meisten lyrische Liedertexte, werden folklorisiert und sogar die prosaische Schöpfung einiger Schriftsteller, besonders der Realisten, dient als Vorbild für Amateure oder in-
siste Autoren, die nach ihm ihre eigenen Erzählungen schreiben.

Das Folklore-Schaffen verwirklicht sich in der semiotischen Reihe "Wirklichkeit-Tradition-Autor-Publikum". Es ist bekannt, daß bei der Erzählung in dem Milieu, wo noch die traditionelle Volkdichtung lebt, die Zuschauer und Zuhörer die Möglichkeit haben, sich in die Erzählung einzumischen. Diese Möglichkeit hat jedoch kein Leser eines literarischen Werkes, für das nur die semiotische Reihe "Wirklichkeit-Autor-Leser" gilt. Die Tradition und andere Formen des Folklorismus sind natürlich eben bei den West- und Südslawen verschieden, da sie in anderen historischen Bedingungen entstanden sind und sich auch anders in den Beziehungen zwischen der Volkdichtung und der Literatur äußern, was der Autor in allgemeinen Bemerkungen darstellt.

